

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

**İLAHİYYAT
FAKÜLTƏSİNİN
ELMİ MƏCMUƏSİ**

№ 21 • İYUN (HAZİRAN) 2014

SON DÖVR AZƏRBAYCAN MÜFƏSSİRLƏRİ¹

f.f.d. Mirniyaz Mürsəl oğlu Mürsəlov
BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin müəllimi

Açar sözlər: Bakuvi, Şəkəvi, Haşimzadə, təfsir, müfəssir.

Key words: Bakuvi, Shakavi, Hashimzada, tafsir, mufassir

Ключевые слова: Бакуви, Шекєви, Гашиуззаде, тафсир, муфассир

Məqalədə XIX-XX əsrlərdə yaşamış görkəmli Azərbaycan müfəssirləri Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi, Mövlazadə Şəkəvi və Əhməd Haşimzadənin həyat və yaradıcılıqlarını araşdırdıq. Yaşadıqları dövrdə İslam aləminin düşdüğü vəziyyətdən qurtulması üçün çıxış yolunu müsəlmanların maariflənməsində, bu məqsədlə də təhsil müəssisələrinin yaradılması, dini təfriqələrə düşməmək üçün məzhəb təəssübkeşliyindən uzaq durmaqda və Qurani-Kərimi insanların idrak səviyyəsinə görə izah etməkdə görürdülər. Öz düşüncələrini insanlara praktik müstəvidə çatdırmaq məqsədilə təfsir əsərləri yazmış və Azərbaycan din elminə öz töhfələrini vermişlər. Məqalədə, həmçinin Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin “Kəşfül-həqaiq an nükətil-ayati vəd-dəqaiq”, Mövlazadə Şəkəvinin “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” və Əhməd Haşimzadənin “Təfsirul-Quranil-Azim” əsərləri təfsirin rəvayət və dirayət növünə görə tərəfimizdən təhlil olunmuşdur.

Mirməhəmməd Kərim əl-Bakuvi

Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə Bakuvi 1858-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə almışdır. Övladının yüksək təhsil almasını istəyən atası Mircəfər 1871-ci ildə onu İraqa göndərmişdir. On il ərzində o, Bağdad şəhərində ərəb dili, İslam tarixi, fiqh, hədis kimi ilahiyyat elmlərini öyrənmişdir. İraqdan geri qayıdarkən bir müddət İranda qalmış, Bakıya qayıtdıqdan sonra İçəri

¹ Bu məqalə Dialoq və Əməkdaşlıq uğrunda İslam Konfransı Gənclər Forumu Avrasiya Regional Mərkəzinin dəstəyi ilə İslam Araşdırmaları Mərkəzində həyata keçirdiyimiz post-doktorluq proqramı üzrə xüsusi tədqiqatın nəticəsində ərsəyə gəlmişdir.

şəhərdəki Şah Abbas məscidində axund olmuş, 1904-1918-ci illərdə Bakı quberniyasının qazısı vəzifəsini icra etmişdir. Eyni zamanda bu müddət ərzində o, Bakı quberniyasının Şiə Məclisinin başçısı vəzifəsini də daşımışdır.²

Mir Məhəmməd Bakuvinin ilk yazdığı əsər “İran kəndlilərinin halı və ya Təbrizdə gördüklərim” əsəridir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi o, 1881-ci ildə təhsilini başa vuraraq Bakıya dönərkən bir müddət İranda olmuş, Tehran və Təbriz şəhərlərini gəzmişdir. Daha sonra bu səfər əsnasında yaranmış təəssüratları qeyd olunan əsərdə öz əksini tapmışdır. Ancaq təəssüf ki, bu əsər 1930-cu illərdə Azərnəşr mətbəəsində müəmmalı bir şəkildə yoxa çıxmışdır.³

Qızı Təzəxanın əsərin əlyazmasını nəşr olunması üçün Azərnəşrə aparmış, onlar isə mətndəki Allah və Peyğəmbər kəlmələrinin əsərdən çıxarıldığı halda mümkün olacağını bildirmiş, Bakuvi isə bu şərtlə razılaşmamışdır. Sonralar əlyazma yoxa çıxmışdır.

Bakuvinin əsərlərinin çox hissəsini tərcümələr təşkil edir. O, görkəmli fəqih və ilahiyyatçı olması ilə yanaşı, peşəkar bir tərcüməçi olmuşdur. Onun tərcümələri arasında ən çox Corci Zeydanın əsərləri daha çox yer tutur. Onun ilk tərcümə etdiyi və günümüzə qədər gəlib çatan tərcüməsi “On yeddi Ramazan” kitabıdır. Kitabda həzrət Əli (ə.s.)-in şəhadəti və xəvariclərlə bağlı hadisələrdən bəhs olunur.

Yezid ibn Müaviyənin xilafəti və həzrət Hüseyin (ə.s.)-in şəhadətindən bəhs edən digər tərcümə əsəri “Kərbəla yangını” adlanır. Bu əsər H.Z.Tağıyevin maddi dəstəyi ilə nəşr edilmişdir.

Digər bir tərcüməsi yenə də Corci Zeydanın “Ərmənüsə əl-misriyyə” əsəridir. 1911-ci ildə o, əsərin tərcüməsini tamamlamış və sonda “Fətatu Qəssan” adlı digər bir əsəri tərcümə edəcəyini düşündüyünü qeyd etmiş, ancaq daha sonra “Səlib müharibəsi” adlı əsəri daha əhəmiyyətli saymış və onu tərcümə etmişdir.⁴

Başqa bir tərcümə əsəri “Əzrayi-Qüreyş” adlanır. Bu əsər də H.Z.Tağıyevin maddi dəstəyi ilə nəşr edilmişdir. Əsərdə həzrət Osmanın qətl, həzrət Əlinin (ə.s.)-in xilafəti, Cəməl və Sıffeyn döyüşləri, Təhkim hadisəsi qələmə alınmışdır.

² Hacı Mirməhəmməd Kərim Mirəcəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqiq ən nukətil-ayati vəd-dəqaiq, s. 6. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.

³ Sabuhi Şahavatov, Ulumu'l-Kur'an Açısından Bakuvi Tefsirinin Özellikleri, Yüksek lisans tezi, s. 38. İstanbul, 2010.

⁴ Nizami Məhərrəmov, Məmmədəli Babəşov, Qafqaz Müsəlmanlarının Atası, Ədəbiyyat qəzeti. Bakı, 1991.

Bakuvinin tərcümə etdiyi digər əsərlər “Fətatu Qəssan”, “Əbu Müslim əl-Xorasanı”, “Harun ər-Rəşidin bacısı Abbasə”, “Əmin və Məmun qardaşları”dır. Təəssüf ki, yaxın qohumunun evində saxlanılan bu əsərlər 1940-cı illərdə yox olmuşdur.⁵

Mir Məhəmməd Kərim ağanın ölümü haqqında bir neçə görüş vardır. Mərhum akademik Ziya Bünyadovun “Qırmızı terror” adlı kitabında və DTK-nın arxiv sənədlərində bildirilir ki, 15030 №-li məhkəmə qərarı ilə 83 yaşlı Mircəfərov Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadəyə antisovet fəaliyyətlərinə görə güllələnmə hökmü verilmişdir.⁶ Başqa bir görüşdə oğlu Mircəfər Mir Məhəmməd Kərim ağanın 20 oktyabr 1956-cı ildə beyninə qan sızması nəticəsində öldüyü bildirilmişdir. Nizami Məhərrəmov və Məmmədəli Babaşova görə Bakuvi həbs olunduqdan sonra iki nəfər tərəfindən qaçırılmışdır. Sonralar onun Qazaxıstan səhralarında olması məlum olmuşdur. Bir dəfə sel əsnasında körpü dağılmış, sahilə susuz və qidasız qalan məhbuslar ot yeməyə məcbur olmuş, Bakuvinin zəifləmiş vücudu buna tab gətirməyib faciəli bir şəkildə dünyasını dəyişmişdir.⁷ Bu görüşlərin hansının daha doğru olduğu bizə məlum olmasa da bir şeyi aydındır ki, görkəmli Azərbaycan müfəssiri Bakuvi faciəli bir şəkildə ölmüşdür. Ailəsinin yeganə təsəllisi isə ona ölümündən sonra 15 iyun 1960-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin bəraət verməsidir.

Bakuvinin yazmış olduğu və günümüzdə qədər gəlib çatan “Kəşfül-həqaiq ən nükətil-ayati vəd-dəqaiq” əsəri 3 cildən ibarət olub əski əlifba ilə yazılmışdır. Birinci cild əl-Fatihə surəsi ilə başlayıb Tövbə surəsi ilə, ikinci cild Yunus surəsi ilə başlayıb Ənkəbut surəsi ilə, üçüncü cild isə ər-Rum surəsi ilə başlayıb ən-Nas surəsi ilə bitir. Hər cildin əvvəlində müəllifin müqəddiməsi vardır.⁸

Əsər H.Z.Tağıyevin dəstəyi ilə 1904-cü ildə birinci və ikinci cildləri, 1906-cı ildə isə üçüncü cildi “Kaspi” qəzetinin Buxariyyə mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Daha sonra bu əsər Hacı Əbdülməcid tərəfindən h. 1339-cu ildə fars dilinə tərcümə edilmiş və ilk dəfə Tehrandə nəşr olunmuşdur. 1349, 1354, 1358 və 1361-ci illərdə təkrarən nəşr olunmuşdur. 1373-cü ildə Təbrizdə heç bir dəyişiklik edilmədən orijinal şəkildə ikinci dəfə nəşr olunmuşdur. Bakuvinin bu əsəri daha sonra Əhməd

⁵ Ahmet Dolunay, Gerçeğin Doğuşu, s. 18-19. İstanbul, Merkür Yayınları, 2000.

⁶ Ziya Bünyadov, Qırmızı Terror, s. 279-280. Bakı, 1983.

⁷ Nizami Məhərrəmov, Məmmədəli Babaşov, Qafqaz Müsəlmanlarının Atası, Ədəbiyyat qəzeti. Bakı, 1991.

⁸ İsmayılov Mehman, 20. Yüzyılda Azərbaycan'da yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları, s. 48-49, Yüksek lisans. Marmara Üniversitesi, 2002.

Dolunay tərəfindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilmiş və 2000-ci ildə İstanbulda “Gerçeğin Doğuşu Alevî Kur’ân Tefsiri” adı ilə iki cildə nəşr olunmuşdur. Sonuncu dəfə 2014-cü ildə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən əsər üç cildə nəşr edilmişdir.

Bakuvi bu əsəri yazanda Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf”, Fəxrəddin ər-Razinin “Təfsirul-kəbir”, Təbərişinin “Məcməul-bəyan”, Beyzavinin “Ənvarut-tənzim” və başqa təfsirlərdən, həmçinin Şiə hədis qaynaqlarından Küleyninin “Üsuli kafi” ilə yanaşı əhli-Sünnə hədis mənbələrindən də istifadə etmiş, əhkam ayələrinin təfsirini verəndə yenə də hər iki məzhəbin fiqh alimlərinin görüşlərinə baş vurmuşdur.⁹

Bakuvi bəzi Quran ayələrinin təfsirini digər ayələrlə vermişdir. Məsələn, əl-Bəqərə surəsinin 37-ci ayəsindəki “Adəm Rəbbindən (bəzi xüsusi) kəlmələr öyrənərək (Həvva ilə birlikdə o kəlmələr vasitəsilə) tövbə etdi. Doğrudan da, O (Allah) tövbələri qəbul edəndir, mərhəmətlidir.” “kəlmələr” sözünü əl-Əraf surəsinin 23-cü ayəsindəki “(Adəm və Həvva:) “Ey Rəbbimiz! Biz özümüzə zülm etdik. Əgər bizi bağışlamasan, rəhm etməsən, biz, şübhəsiz ki, ziyana uğrayanlardan olarıq!” – dedilər.” duasıdır kimi təfsir etmişdir.¹⁰

Bakuvi ayələri bəzən də Peyğəmbərin sünnəsi (hədislər) ilə təfsir etmişdir. Onun həm Şiə, həm də əhli-Sünnə məzhəblərinin hədis mənbələrindən istifadə etməsi Bakuvinin bir çox müfəssirlərdən fərqləndirən xüsusiyyəti olmuşdur.¹¹

Bakuvi əl-Həşr surəsinin 7-ci ayəsini “...Peyğəmbər sizə nə verirsə, onu götürün; nəyi qadağan edirsə, ondan əl çəkin...” təfsir edəndə Abdullah ibn Məsudun Peyğəmbərdən rəvayət etdiyi “Allah taxma saç istifadə edən, saçına başqasının saçını əlavə edən, bədəninə şəkil döydürən qadınlara lənət etmişdir”¹² hədisini nəql edir.

Müfəssir Quran ayələrini izah edərkən istər səhabə, istərsə də tabiundan gələn rəvayətlərə də yer vermişdir. Məsələn, əl-Əhzab surəsinin 33-cü ayəsini “...Ey əhli-beyt! Həqiqətən, Allah sizdən (hər cür) çirkinliyi (pisliyi, günahı) uzaq tutmaq və sizi pakdan pak etmək istər!” təfsir etdiyi zaman bildirir ki, səhabədən Səid əl-Xudri və

⁹ Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqaiq ən nükətil-ayati vəd-dəqaiq, s. 18. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.

¹⁰ Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqaiq ən nükətil-ayati vəd-dəqaiq, s. 41. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.

¹¹ Ahmet Bedir, Bakuvi Tefsirinin Tahlil ve Tahrici, s. 78. Doktora tezi, 1997.

¹² Müslim b. Haccac, Sahihi Müslim, Libas, 120. İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.

tabiundan Mücahid bu ayənin Fatimə, Həsən və Hüseyin haqqında nazil olduğunu rəvayət ediblər.¹³

Bakuvi ümumiyyətlə təfsirində İsrailiyyat xəbərlərinə bir-iki yer xaric yer verməmişdir.¹⁴ Bununla yanaşı, təfsirin dirayət növündən də istifadə etmişdir. Məsələn, Ali-İmran surəsinin 3-cü ayəsindəki “nəzzələ” və “ənzələ” fellərini izah edərkən “nəzzələ” felinin tədrici, “ənzələ”nin isə birdəfəlik endirmə mənası verdiyini bildirir. Qurani-Kərimin 23 il ərzində nazil olduğunu diqqətə çatdıraraq “nəzzələ” felinin Qurana, “ənzələ”nin isə Tövrat və İncilə aid olduğunu deyir.¹⁵

Bakuvi əhkam ayələrini təfsir edərkən yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi mənsub olduğu Şiə məzhəbi ilə yanaşı əhli-Sünnə məzhəbinin görüşlərinə də yer vermişdir. Məsələn, əl-Muminun surəsinin 7-ci ayəsini təfsir edərkən muta nikahının caiz olduğunu yəni, mənsub olduğu məzhəbin görüşünü mənimsəyir.¹⁶

Müfəssir kəlam mövzusunə dərinləndirən toxunmamış sadə bir dildə bu mövzuları ifadə etməyə çalışmışdır. Məsələn, əl-Bəqərə surəsinin 82-ci ayəsini “İman gətirənlər və yaxşı işlər görənlər isə behiştlikdirlər və orada əbədi olacaqlar” izah edərkən insana təkcə iman etməsinin fayda verməyəcəyini, imanla yanaşı yaxşı əməlin də vacibliyini bildirir. Bəni-İsrail əhvalatında onların soy-nəsəbləri ilə qürrələnilib əzabdan nicat tapacaqlarına inanmaları iddiasının batil olduğunu qeyd edib, cənnət və cəhənnəmin əmələ görə olacağını bəyan edəndən sonra gələn ayədə Bəni-İsrailə xitab eləyib onların xüsusiyətini göstərir.¹⁷

Bakuvi nəsx qəbul etsə də, ayələrin hansının nəsx, hansının mənsux olduğunu bildirməmişdir. Eyni zamanda qiraət mövzusunə də toxunmamışdır.¹⁸

Bakuvi bəzi surələrin əvvəlində olan Hurufu Müqəttələri həmin surələrin adı olaraq dəyərləndirir. Müfəssirə görə əl-Bəqərə surəsinin əvvəlindəki Müqəttə

¹³ Əli ibn Əhməd Vahidi, Əsbabun-nüzul, s. 266-267. Beyrut, Aləmul-kutub, tarixsiz.

¹⁴ Ahmet Bedir, Bakuvi Tefsirinin Tahlil ve Tahriri, s. 84. Doktora tezi, 1997.

¹⁵ Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqaiq ən nükətil-ayati vəd-dəqaiq, s. 165. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.

¹⁶ Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqaiq ən nükətil-ayati vəd-dəqaiq, 370-371. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.

¹⁷ Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqaiq ən nükətil-ayati vəd-dəqaiq, s. 62. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.

¹⁸ Ahmet Bedir, Bakuvi Tefsirinin Tahlil ve Tahriri, s. 141. Doktora tezi, 1997.

hərfləri “Əlif-ləm-mim” əslində surənin adıdır. Lakin ənənəvi olaraq bu surənin adı sözü gedən surənin məşhur kəlmələrindən olan “Bəqərə” deyə adlandırılmışdır.¹⁹

Mövlazadə Məhəmməd Həsən İsmayıl oğlu Şəkəvi

Mövlazadə Məhəmməd Həsən İsmayıl oğlu Şəkəvi 1854-cü ildə Şəkida anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Şəki mollaxanasında almışdır. Təhsilini sonra Gəncə mədrəsəsində davam etdirmiş, mədrəsəni bitirdikdən sonra Məhəmməd Həsən bir il Gəncə Cümə Məscidində molla kimi çalışmışdır. O, sonralar təhsilini davam etdirmək qərarına gəlir və bu məqsədlə İraqa gedir. Burada Məhəmməd Həsən dini təhsilini daha da zənginləşdirir. 1891-ci ildə Qafqaza qayıdır və hicri və miladi təqvimlərini birgə olaraq fars dilində çap etdirir. 1893-cü ildə Tiflisdə yerləşən “Müsəlman dini məktəbi”ndə İslam dininin qaydaları (Şəriət qanunları) üzrə dərs deməyə başlayır. Sonralar o, qazi kimi Cəbrayıl, Gəncə, Tiflis və Kutaisidə çalışır. 908-ci ildə Məhəmməd Həsən Mövlazadə Qafqaz bölgəsi üzrə ilk Şeyxülislam seçilir.²⁰

1908-ci ildə Məhəmməd Həsən Mövlazadənin “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” adlı kitabı çap olunur. İki hissədən ibarət olan bu kitabda o, Quranın tərcüməsi və təfsirini vermişdir. Bununla da o, Quranı azərbaycan dilinə tərcümə edən ilk azərbaycanlı din alimi olmuşdur. Onun bu kitabı 1990-cı ildə Bakıda yenidən nəşr olunmuşdur.²¹

Mövlazadə Məhəmməd Həsən İsmayıl oğlu Şəkəvi 1932-ci ildə vəfat etmişdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” iki cilddən ibarətdir. Birinci cild 492, ikinci cild isə 538 səhifədir. Şəkəvi də Bakıvi kimi öz təfsirini əski əlifba ilə yazmışdır. Müəllif birinci cildin əvvəlində “Məcməul-bəyan”, “Safi”, “Təfsiru Fəxri Razi”, “Beyzavi”, “Cələleyn”, “Əbus-Suud”, “Məsalik” və s. kimi bəzi mötəbər təfsir və fiqh kitablarından istifadə etdiyini bildirir.²²

Şəkəvi də bəzən Quran ayələrini digər ayələrlə təfsir etmişdir. Məsələn, əl-Əraf surəsinin 187-ci ayəsini “(Ya Rəsulum!) Səndən o saat (qiyamət) haqqında soruşurlar

¹⁹ Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqaiq ən nukətil-ayati vəd-dəqaiq, s. 30. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.

²⁰ <http://az.wikipedia.org>

²¹ Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, Qurani-Kərim məəli, Ön söz, s. XL. Bakı, Qismət, 2006.

²² İsmayilov Mehman, 20. Yüzyılda Azərbaycan'da yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları, s. 67, Yüksek lisans. Marmara Üniversitesi, 2002.

ki, nə vaxt qopacaq? De: “O ancaq Rəbbimə məlumdur. (Qiyamətin) Qopacağı vaxtı Allahdan başqa heç kəs bilə bilməz...” əl-Cin surəsinin 27-ci ayəsi ilə “Bəyənib seçdiyi Peyğəmbərdən başqa!...” təfsir etmişdir.²³

Müfəssir eyni zamanda bəzi Quran ayələrini sünnə ilə təfsir etmişdir. Məsələn, ər-Rəd surəsinin 7-ci ayəsini “...Sən ancaq (insanları Allahın əzabı ilə) qorxudansan. Hər tayfanın (doğru yol göstərən) bir rəhbəri (peyğəmbəri) vardır!” “Təfsirü-kəşşafda” keçən İbn Abbasdan rəvayət olunan bir hədislə təfsir edir. Hədisdə bu ayə nazil olduğu zaman rəvayət olunur ki, Həzrət Mübarək əlini Əmirul-müminin Əli (ə.s.)-in sinəsinə qoyub dedi: “Mənəm qorxudan, Əli isə hidayət edəndir. Ya Əli, sənənlə hidayətə çatar hidayət tapanlar.”²⁴

Şəkəvi bəzi Quran ayələrini səhabə və tabiun sözləri ilə də təfsir etmişdir. Müfəssir əl-İsra surəsinin 1-ci ayəsini “Bəzi ayələrimizi (qüdrətimizə dəlalət edən qəribəlikləri və əcaiblikləri) göstərmək üçün bəndəsini (Peyğəmbər əleyhissəlamı) bir gecə (Məkkədəki) Məscidülhəramdan ətrafını mübarək etdiyimiz (bərəkət verdiyimiz) Məscidüləqsaya (Beytülmuqəddəsə) apararı Allah pakdır, müqəddəsdir. O, doğrudan da, (hər şeyi) eşidəndir, görəndir!” təfsir edərkən nəql edir ki, Müaviyə ibn Əbi Süfyan dedi: “Peyğəmbər (s.ə.s.)-in miracı həqiqi yuxulardandır.” Həzrət Peyğəmbərin zövcəsi həzrət Aişə demişdir: “Mirac gecəsində həzrət Peyğəmbərin cəsədi yox olmadı.”²⁵

Müfəssir təfsirində İsrailiyyat xəbərlərinə də yer vermişdir. Məsələn, əl-Bəqərə surəsinin 36-cı ayəsini “...Biz də (Adəmə, Həvvaya və Şeytana): “Bir-birinizə düşmən kəsilərək (buradan kənar olub yer üzünə) enin...” təfsir edərkən belə rəvayət edir: Adəm və Həvvanın övladları ilan və Şeytan ilə düşməndir. İlan və Şeytan da onlarla düşməndir. O dövrdə ilan heyvanların ən gözəllərindən idi. Əli və ayağı var idi. Xudavəndi Aləm onun əlini və ayağını alıb sürünərək yerimək və torpaq yeməklə, Həvvanı uşaq doğmaq, uşağı doqquz ay qarnında gəzdirmək və heyz görməklə, Adəmi isə əhlinin ruzisinə borclu olmaqla cəzalandırdı.²⁶

Şəkəvi “Təfsirul-bəyan”da az da olsa təfsirin dirayət növündən istifadə etmişdir. Müfəssir əhkam ayələrini izah edərkən mənsub olduğu Şiə məzhəbinin görüşləri ilə

²³ Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvi, Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran, I c., s. 299. Bakı, Azərənəşr, 1990.

²⁴ Molla Muhsin Məhəmməd ibn Mürtezə Kaşani, Təfsirus-safi, III c., s. 59. Beyrut, Mütəssəsətu Aləmi lil-Mətbu, 1982.

²⁵ əz-Zəməxşəri, əl-Kəşşaf an həqaiqit-tənzil və uyunil-əqavil fi vücuhit-təvil, II c., s. 437. Beyrut, Darul-fikir, 1977.

²⁶ Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvi, Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran, I c., s. 13. Bakı, Azərənəşr, 1990.

yanaşı, digər məzhəblərin də fikirlərini vermişdir. Məsələn, əl-Maidə surəsinin 38-ci ayəsini “Oğru kişi ilə oğru qadının gördükləri işin əvəzi kimi Allahdan cəza olaraq (sağ) əllərini kəsin...” təfsir edərkən bildirir ki, həddi-bülüğa çatmış və ağılı başında olan bir şəxs oğurluq etsə və oğurluğu sübut olunsa, onun sağ əlinin barmaqları kəsilər. İkinci dəfə oğurluq etsə sol ayağının barmaqları kəsilər, üçüncü dəfə oğurluq etsə həbs olunar, dördüncü dəfə isə yenə oğurluq etsə ölüm hökmü verilməlidir.²⁷ Burada o, öz məzhəbinin görüşünü mənimsəmişdir.

Müfəssir kəlam mövzularında həm Şiə, həm də əhli-Sünnə məzhəbinin alimlərinin görüşlərini vermişdir. Məsələn, Ali-İmran surəsinin 28-ci ayəsini “Möminlər möminləri buraxıb kafirləri dost tutmasınlar. Bunu edən (kafirləri özünə dost tutan) kəs Allahdan heç bir şey gözləməsin (onun Allah dərgahında heç bir qədir-qiyməti olmaz). Ancaq onlardan gələ biləcək bir təhlükədən qorxmanız (çəkinməyiniz) müstəsna...” təfsir edərkən bildirir ki, İslam tayfaları bu ayəni istər mal, istərsə də can bərəsində təqiyyənin caiz olduğuna dəlil gətirirlər. Əşəri alimlərin bir qismi can bərəsində təqiyyənin caiz olduğunu qəbul etdiyi halda, mal bərəsində qəbul etmirlər. Digər bir qismi də müsəlmanlar zəif olduğu üçün təqiyyənin caiz olduğunu, İslam dini gücləndikdən sonra isə təqiyyənin hökmünün qalxacağını deyirlər. İmamıyyə məzhəbinə görə təqiyyə mütləq olaraq caiz, hətta vacibdir.²⁸

Şəkəvi digər müfəssirlər kimi ayələrin enmə səbəblərini də bəyan etmişdir. Məsələn, Ali-İmran surəsinin 145-ci ayəsinin “Allahın izni olmayınca heç kəsə ölüm yoxdur. O, (ləvhi-məhfuzda) vaxtı müəyyən edilmiş bir yazıdır...” həzrət Əli haqqında nazil olduğunu bildirir.²⁹

Şəkəvi digər müfəssirlərdən fərqli olaraq bəzi surələrin əvvəlindəki Hürufu Müqəttəələrə mənə verməyə çalışmışdır. Məsələn, əş-Şüərə surəsinin əvvəlindəki “Ta-sin-mim” Hürufu Müqəttəəsini belə açıqlayır: “”Ta” – Tahir (pak) olan Allah Mənəm, “Sin” – Satirəm (örtən) ayıbları örtən Mənəm, “Mim” – Məcidəm (yüksək şan-şöhrət sahibi).”³⁰

²⁷ Məhəmməd Hüseyn Tabatabai, əl-Mizan fi təfsiril-Quran, V c., s. 335. Beyrut, Müəssəsətu Aləmi lil-Mətbu, 1973.

²⁸ Molla Muhsin Məhəmməd ibn Mürtezə Kaşani, Təfsirus-safi, I c., s. 325. Beyrut, Müəssəsətu Aləmi lil-Mətbu, 1982.

²⁹ Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvi, Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran, I c., s. 129. Bakı, Azərnaşr, 1990.

³⁰ Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvi, Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran, II c., s. 118. Bakı, Azərnaşr, 1990.

Əhməd İsrafil oğlu Haşimzadə

Əhməd Haşimzadə 1896-cı ildə Azərbaycanın Quba şəhərinin Çiçi kəndində anadan olmuşdur. Dini təhsilini uşaq ikən atasından öyrənmişdir. Atasını öldükdən sonra təhsilini Afurca, Qalagah və Təngəaltı kəndlərində davam etdirmişdir. O, Əbdülvəhhab əfəndi, İsa əfəndi və Hüseynağa əfəndi kimi o bölgənin məşhur müəllimlərindən dərs almışdır. 1911-1919-cu illərdə Dəvəçi şəhərində ərəb və fars dillərini mükəmməl bir şəkildə öyrəndikdən sonra Şamaxı şəhərində yaşayan Mustafa əfəndidən ərəb və fars dillərini bilməsi haqqında icazət almışdır. 1920-1922-ci illərdə Çiçi kəndindəki orta məktəbdə oxumuş, Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra 1923-cü ildə Qubada açılmış “Zeylik müəllimlər kursu”nda təhsil almışdır. 1930-cu ildə “Şuşa mədəni maarif məktəbi”ni bitirmiş, 1936-1940-cı illərdə isə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. İnstitutu bitirdikdən sonra Quba şəhər Utu kənd orta məktəbinin direktoru vəzifəsində işləmişdir. 1943-cü ildə Quba şəhər Maarif şöbəsinin müdiri, 1946-cı ildən isə Çiçi kəndindəki məktəbdə direktor müavini işləmişdir. 1950-1970-cil illərdə bu məktəbdə müəllimlik etmiş, sonra təqaüdə çıxmışdır.³¹

Əhməd Haşimzadə 1962-ci ildə Qurani-Kərimin təfsirini yazmışdır. Bu əsər Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutuna verilmiş, orada altı nəfərdən ibarət bir heyət tərəfindən incələnməmişdir. Heyət təfsir haqqında müsbət rəy vermiş və Əhməd Haşimzadəyə altı yüz rubl ödənərək əsər İnstitutun kitabxanasında saxlanılmışdır.

Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqsünəşliq fakültəsinin professoru Əli Fəhmi və başqaları Əhməd Haşimzadənin yaşadığı kəndə gedərək onu Universitetə dəvət etsələr də o, ailə problemləri səbəbi ilə dəvəti qəbul etməmişdir. Görkəmli alim Əhməd Haşimzadə 1979-cu il aprel ayının 14-də dünyasını dəyişmişdir.³²

Əhməd Haşimzadə də yazmış olduğu “Təfsirul-Quranil-Əzim” əsərini əski əlifba ilə yazmışdır. Əsərin əlyazması Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanasında C-697/9650 (I), C-698/9651 (II), C-699/9652 (III) nömrələri ilə saxlanılır. Birinci cild 311 səhifədən ibarət olub, əl-Fatihə surəsi ilə başlayır və əl-Maidə surəsi ilə bitir.

³¹ İsmayılov Mehman, 20. Yüzyılda Azərbaycan'da yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları, s. 76, Yüksek lisans. Marmara Üniversitesi, 2002.

³² Davud Aydın, Sovet dövründə Azərbaycan türkcəsi və ərəb qrafikası ilə yazılmış təfsir, s. 84-93. Bakı, İslam Araşdırmaları jurnalı, 2001.

İkinci cild 440 səhifədən ibarət olub, əl-Ənam surəsi ilə başlayır və əl-İsra surəsi ilə bitir. Üçüncü cild 441 səhifədən ibarət olub, əl-Kəhf surəsi ilə başlayır və Fatir surəsi ilə bitir. Dördüncü cild isə 466 səhifədən ibarət olub, Yasin surəsi ilə başlayır və ən-Nas surəsi ilə bitir. Bu təfsirin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti Sovet dövründə əski əlifba ilə yazılmasıdır. Müfəssir dördüncü cildin son səhifəsində təfsiri şəxsən özünün yazdığını və h. 1382 / m. 1962-ci ildə bitirdiyini qeyd edir. Müfəssir hər cildin əvvəlində “Cəvahirut-təfsir”, “Təfsirul-bəhr”, “Bəhrul-ulum”, “Təfsirut-tibyan”, “Təfsirul-bəsair”, “Təfsirul-kəbir”, “Təfsirul-kəşşaf”, “Təfsirul-cələleyn” və s. kimi təfsirlərdən istifadə etdiyini qeyd edir.³³

Əhməd Haşimzadə də həm Bakuvi, həm Şəkəvi kimi Qurani-Kərimin bəzi ayələrini digər ayələrlə təfsir etmişdir. Məsələn, əl-Ənam surəsinin 51-ci ayəsini “...Onların Allahdan başqa heç bir hamisi və havadarı yoxdur. Bəlkə də onlar (bununla) pis əməllərdən qorxub çəkinələr!” əl-Bəqərə surəsinin 255-ci ayəsi ilə “...Allahın izni olmadan (qiyamətdə) Onun yanında (hüzurunda) kim şəfaət (bu və ya digər şəxsin günahlarının bağışlanmasını xahiş) edə bilər?..” təfsir etmişdir.³⁴

Haşimzadə də digər müfəssirlər kimi Quranın bəzi ayələrini sünne ilə təfsir etmişdir. Belə ki, o, əs-Saffat surəsinin 24-cü ayəsini “Onları tutub saxlayın, çünki sorğu-sual olunacaqlar!” Peyğəmbər (s.ə.s.)-dən nəql olunan aşağıdakı hədislə təfsir edir. Qiyamət günündə dörd şey soruşulmadıqda Adəm oğlu addımını atmaz. Birincisi – gəncliyini harada keçirdin, ikincisi – ömrünü harada xərclədin, üçüncüsü – malını haradan qazandın və harada xərclədin, dördüncüsü isə elminlə nə etdin.³⁵

Müfəssir eyni zamanda Quranın ayələrini bəzən səhabə və tabiun sözləri ilə təfsir etmişdir. Məsələn, ən-Nisa surəsinin 24-cü ayəsini “(Cihad vaxtı əsir olaraq) Sahib olduğunuz (cariyələr) müstəsna olmaqla, ərli qadınları almaq Allahın yazısı (hökümü) ilə sizə (haram edildi).” Əbu Səid əl-Xudridən nəql olunan bir rəvayətlə təfsir edir. Əbu Səid əl-Xudri bu ayənin zövcələrini Məkkədə qoyub Mədinəyə hicrət edən və burada müsəlmanlarla evlənmiş qadınlar haqqında nazil olduğunu nəql edir. Ancaq daha sonra onların ərleri də Mədinəyə hicrət etdikdə müsəlmanların o qadınlarla evlənmələri qadağan olundu.³⁶

³³ İsmayılov Mehman, 20. Yüzyılda Azərbaycan'da yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları, s. 77, Yüksek lisans. Marmara Üniversitesi, 2002.

³⁴ Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, II c., s. 17. Əlyazma, 1962.

³⁵ Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, IV c., s. 25. Əlyazma, 1962.

³⁶ Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, I c., s. 198-199. Əlyazma, 1962.

Haşimzadə digər iki müfəssirdən fərqli olaraq İsrailiyyat xəbərlərindən çox istifadə etmişdir. Belə ki, o, əl-Bəqərə surəsinin 102-ci ayəsini "...Lakin şeytanlar (bildikləri) sehiri və Babilədə Harut və Marut adlı iki mələyə nazil olanları xalqa öyrədərək kafir oldular. Halbuki, (o iki mələk): Biz (Allah tərəfindən göndərilmiş) imtahanıq (sınağıq), sən gəl kafir olma! – deməmiş heç kəsə sehir öyrətmirdilər..." təfsir edərkən rəvayət edir ki, təfsir sahibləri bu iki mələyin qissəsi ilə bağlı belə deyirlər: "Mələklər İdris (ə.s.)-ın zamanında Bəni-Adəmin pis əməllərini görüb Allah Təalaya belə dedilər: "İlahi, belə bir məxluqatı yer üzündə yaratdın. O, məxluqat indi sənə üsyan edir." Allah Təala da: "Əgər Mən sizi yer üzünə endirsəm, siz də onların etdiklərini edərsiniz" buyurdu. Allah Təala Harut və Marut adlı iki mələyi seçib yer üzünə göndərdi. Bu iki mələk xalq arasında ədalətlə hökm edir, gecələr isə göydə ibadət edirdilər. Bu mələklər şirkdən, adam öldürməkdən, zinadan, içkidən uzaq idilər. Bir gün Zöhrə adlı bir qadın ərindən şikayət etmək məqsədi ilə onların yanına gəldi. Onlar bu qadının gözəlliyinə heyran olub onunla cinsi münasibətdə olmaq istədilər. Qadın əvvəlcə ərimi öldürün dedi. Onlar da qadının ərini öldürüb yenə ona yaxınlaşmaq istədilər. Qadın bu dəfə bütə ibadət edin dedi. Mələklər qadının bu istəyini də yerinə yetirdilər. Allah Təala mələklərlə Harut və Marut arasındakı pərdəni qaldırdı, mələklər onların bu əməllərini gördükdə yer əhlinin bu nöqsanlarından ötrü istiğfar tələb etdilər."³⁷

Müfəssir ayələri izah edərkən bəzən təfsirin dirayət növündən də istifadə etmişdir. Kəlmələrin mənasını bəzən ərəbcə, bəzən də azərbaycan dilində açıqlamağa çalışmışdır. Məsələn, Yasin surəsinin 23-cü ayəsindəki "...Əgər Rəhman mənə bir zərər yetirmək istəsə, onların şəfaəti mənə heç bir fayda verməz və onlar məni (Allahın əzabından) xilas edə bilməzlər." "bi durrin" kəlməsinin zammə ilə oxunduğu zaman "arıq", "zəif" və "pis vəziyyətdə olan", fəthəli oxunduğu zaman isə "ziyan" və "zərər" mənalarını verdiyini söyləyir.³⁸

Əhkam ayələrinə gəlincə isə, müfəssir Bakuvi və Şəkəvidən fərqli olaraq mənsub olduğu məzhəbin imamlarının görüşlərinə sadıq qalmışdır. Məsələn, ən-Nisa surəsinin 23-cü ayəsini "Sizə analarınız, qızlarınız, bacılarınız, bibiləriniz, xalalarınız, qardaş və bacılarınızın qızları, süd analarınız, süd bacılarınız, arvadlarınızın anaları və yaxınlıq etdiyiniz qadınların himayənizdə olan qızları (ögey qızlarınız) ilə evlənmək haram edildi..." təfsir edərkən bildiri ki, alimlər bir kişi ilə

³⁷ Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, I c., s. 38. Əlyazma, 1962.

³⁸ Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, IV c., s. 8. Əlyazma, 1962.

bir qadının zina etməsi haqqında ixtilaf etmişlər, belə ki, zina edən kişi zina edən qadının anası və qızı ilə evlənə bilər, bu haram deyildir. Zina edən qadın da zina etdiyi kişinin atası və oğlu ilə evlənə bilər. İmam Maliklə imam Şafii bu görüşdədir. İmam Azam Əbu Həniyə isə bunun haram olduğu görüşündədir.³⁹

Əhməd Haşimzadə yerinə görə kəlam ayələrini də təfsir etmiş və bəzi alimlərin görüşünə müraciət etmişdir. Məsələn, əl-Bəqərə surəsinin 255-ci ayəsindəki "...Onun kürsüsü (elmi, qüdrət və səltənəti) göyləri və yeri əhatə etmişdir. Onları mühafizə etmək Onun üçün heç də çətin deyildir..." "Allahın kürsüsü" ifadəsi ilə bağlı bildirir ki, Əhli-təfsir kürsü haqqında ixtilaf etmişlər. Həsən kürsünün ərs olduğunu söyləmiş, bəzilərinə görə kürsü ərsin önündə, bəzilərinə görə isə ərsin yanında bir halqai-kəbirdir. Yəni də doğrusunu Allah bilir.⁴⁰

Haşimzadə surə və ayələrin enmə səbəblərinə də toxunmuşdur. Məsələn, Təbbət surəsinin 1-ci və 2-ci ayələrini "Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, qurudu da! (və ya Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, o ölsün!). (Qiyamət günü) Ona nə mal-dövləti fayda verəcək, nə də qazandığı (və ya oğul uşağı)." təfsir edərkən aşağıdakı rəvayəti nəql edir. Həzrət Peyğəmbərə əvvəlcə ən yaxın qohumlarını xəbərdar et deyər əmr olundu. Həzrət Peyğəmbər də qohumlarını toplayıb onları xəbərdar etdikdə Əbu Ləhəb ona: "Ya Məhəmməd, səni görüm öləsən, məhv olasan. Bizi bundan ötrümü bir yerə topladın?" – dedi. Bundan sonra bu iki ayə nazil oldu.⁴¹

Müfəssir bəzən nəsx ayələrinə toxunmuşdur. Məsələn, əl-Bəqərə surəsinin 180-ci ayəsinin "Sizin hər birinizi ölüm haqlayan zaman qoyub gedəcəyiniz maldan valideynlərinizə, yaxın qohumlarınıza verilməsi üçün ədalət üzrə (malın üçdə birindən çox olmamaq şərti) vəsiyyəet etməyiniz zəruridir." təfsiri zamanı bildirir ki, əvvəlcə ana, ata və qohumlara vəsiyyəet fərzdirdi. Yalnız bilməlisiniz ki, varisə vəsiyyəet etmək yoxdur. Sonralar bu ayə miras ayəsi ilə nəsx edildi.⁴²

Əhməd Haşimzadə də Şəkəvi kimi surələrin əvvəlində olan Hurufu Müqəttəələrə mənə verməyə çalışmışdır. Məsələn, müfəssirə görə əl-Bəqərə surəsinin 1-ci ayəsindəki "Əlif-ləm-mim" hərfləri Allah Təalanın sirrinin bir işarəsidir. Hər bir hərf Allahın sifətlərindən birini bildirir. Məsələn, "əlif" – Allah, "ləm" – Lətif, "mim" isə Məcidi mənalarını verir.⁴³

³⁹ Əli ibn Əhməd Vahidi, Əsbabun-nüzul, s. 236. Beyrut, Aləmul-kutub, tarixsiz.

⁴⁰ Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, IV c., s. 460. Əlyazma, 1962.

⁴¹ Əli ibn Əhməd Vahidi, Əsbabun-nüzul, s. 344. Beyrut, Aləmul-kutub, tarixsiz.

⁴² Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, I c., s. 65. Əlyazma, 1962.

⁴³ Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim, I c., s. 3. Əlyazma, 1962.

Azərbaycan xalqı hər zaman milli-mənəvi dəyərlərə hörmətlə yanaşan, onunla bir ölkənin havasını, suyunu bir sözlə hər şeyini paylaşan qeyri-din, hətta qeyri məzhəb mənsubları ilə daim tolerant bir şəraitdə yaşamışdır. Bu baxımdan həm Azərbaycan xalqı, həm də dövləti dünyada yaşayan digər xalq və dövlətlər üçün nümunəyə çevrilmişdir. Məqalədə tədqiq etdiyimiz bu üç görkəmli Azərbaycan alimi dövrünün mütərəqqi şəxsiyyətlərindən olub, xalqın maariflənməsi və inkişaf etməsi yolunda əllərindən gələni etmişlər. Xüsusilə, Bakuvi və Şəkəvi öz təfsirlərində tolerantlıq ənənəsinə sadıq qalaraq Qurani-Kərimin ayələrini izah edərkən İslam dininin hər iki böyük məzhəbinin - Şiə və Sünni məzhəblərinin, təfsir, fiqh və hədis alimlərinin görüşlərinə yer vermiş, bununla da, bütün İslam dünyasına İslamın təkə bir məzhəb və ya təriqətlə deyil, bütün məzhəb və təriqətlərlə mükəmməl bir din olduğu mesajını vermişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, günümüzdə İslam dünyası üçün bu mesaj çox vacibdir. Məlumdur ki, məzhəb mövzusu İslam aləmində hər zaman həssas məsələ olmuşdur. Bu baxımdan bu üç görkəmli Azərbaycan müfəssirinin əsərlərinin həm ana, həm də müxtəlif dillərə tərcümə edilib, oxuculara böyük tirajda təqdim edilməsi çox faydalı olardı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ahmet Bedir, Bakuvi Tefsirinin Tahlil ve Tahrici. Doktora tezi, 1997.
2. Ahmet Dolunay, Gerçeğin Doğuşu. İstanbul, Merkur Yayınları, 2000.
3. Davud Aydüz, Sovet dövründə Azərbaycan türkcəsi və ərəb qrafikası ilə yazılmış təfsir. Bakı, İslam Araşdırmaları jurnalı, 2001.
4. Əhməd Haşimzadə, Təfsirul-Quranil-Azim. Əlyazma, 1962.
5. Əli ibn Əhməd Vahidi, Əsbabun-nüzul. Beyrut, Aləmul-kutub, tarixsiz.
6. əz-Zəməşşəri, əl-Kəşşaf an həqaiqit-tenzil və uyunil-əqavil fi vücuhit-təvil. Beyrut, Darul-fikir, 1977.
7. Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi, Kəşfül-həqaiq ən nükətil-ayati vəd-dəqaiq. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2014.
8. İsmayılov Mehman, 20. Yüzyılda Azərbaycan'da yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları, Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi, 2002.
9. Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvi, Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran. Bakı, Azər nəşr, 1990.
10. Məhəmməd Hüseyn Tabatabai, əl-Mizan fi təfsiril-Quran. Beyrut, Müəssəsətu Aləmi lil-Mətbu, 1973.
11. Müslim b. Haccac, Sahihi Müslim, Libas, 120. İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.

12. Molla Muhsin Məhəmməd ibn Mürtəza Kaşani, Təfsirus-safi. Beyrut, Müəssəsətu Aləmi lil-Mətbu, 1982.

13. Nizami Məhərrəmov, Məmmədəli Babaşov, Qafqaz Müsəlmanlarının Atası, Ədəbiyyat qəzeti. Bakı, 1991.

14. Sabuhi Şahavatov, Ulumu`l-Kur`an Açısından Bakuvi Tefsirinin Özellikleri, Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2010.

15. Ziya Bünyadov, Qırmızı Terror. Bakı, 1983.

16. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, Qurani-Kərim məalı. Bakı, Qismət, 2006.

17. <http://az.wikipedia.org>

XÜLASƏ

Bu məqalədə XIX-XX əsrlərdə yaşamış görkəmli Azərbaycan müfəssirləri Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi, Mövlazadə Şəkəvi və Əhməd Həşimzadənin həyat və yaradıcılıqları araşdırılmışdır. Həmçinin, məqalədə bu üç müfəssirin yazdığı – Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin “Kəşfül-Həqayıq an Nükətil-Ayati vəd-Dəqaiq”, Mövlazadə Şəkəvinin “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” və Əhməd Həşimzadənin “Təfsirul-Quranil-Azim” – əsərlər tədqiq olunmuşdur. Adlarını çəkdiyimiz alimlər öz əsərlərində təfsirin həm rəvayət, həm də dirayət növündən istifadə etmişdir.

RESUME

In this article, lives and activities of the outstanding Azerbaijani mufassirs (commentators of the Qur'an) of the XIX-XX centuries Mir Mohammad Karim Bakuvi, Movlazzadeh Shakavi and Ahmad Hashimzada have been investigated. The works written by these three interpreters - Mir Mohammad Karim Bakuvi's "Kashful-Haqaiq an Nukatil-Ayati va`d-Daqaiq", Movlazzadeh Shakavi's "Kitabul-bayan fi tafsiril-Qur'an" and Ahmed Hashimzada's "Tafsirul-Qur'ani'l-Azeem" have been also studied in the article. The abovementioned scholars used all types of tafsir (interpretation of the Holy Qur'an) such as diraya and riwaya in their works.

РЕЗИОМЕ

В этой статье были исследованы жизнь и деятельность выдающихся Азербайджанских муфассиров XIX-XX веков Мир Мохаммад Карима Бакуви, Мовлазаде Шекеви и Ахмеда Гашимзаде. Кроме того, в статье были изучены работы, написанные этими муфассирами – «Кешфу-л-хагаиғ ан Нукати-л-айати ва ад-дагаиғ» Мир Мохаммад Карима Бакуви, «Китабу-л-байан фи Тафсири-л-Коран» Мовлазаде Шекеви и «Тафсиру-л-Корани-л-азим» Ахмеда Гашимзаде. Вышеуказанные ученые использовали в своих работах такие типы тафсира как «ривайат» и «дирайат».